

ВІЙНИ ПАМ'ЯТІ: ІСТОРІЯ ОУН І УПА В СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ.

Стаття присвячена аналізу сучасного соціокультурного контексту української історіографії. У центрі дослідження конфлікт пам'яті про Другу світову війну та місце історії ОУН і УПА у цьому конфлікті. Окреслено останні тенденції європейської та пострадянської політики пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: політика пам'яті, Друга світова війна, Голокост, ОУН, УПА, наратив, ідентичність.

Поле української історичної пам'яті творить строкатий орнамент соціокультурних ідентичностей. Понад двадцять років воно провокує сумніви сторонніх дослідників у спроможності підтримки державної цілісності України. Окремі історики і політологи не втомлюються прогнозувати дезінтеграцію України та поглинення її окремих частин сусідніми державами. Порівняння України з джмелем, який літає всупереч законам аеродинаміки, стало майже аксіоматичним. Але Україна існує як унітарна держава, не дивлячись на неодноразові спроби політиків розіграти карту регіональних відмінностей. Як влучно відзначає кембріджський історик Р. Фіннін, «покажіть мені іншу країну подібного розміру, де люди не об'єднані єдиним визначенням основних характеристик своєї національності, єдиною мовою чи вірою, і при цьому у більшості своїй є однією нацією і живуть в одній державі, котра безкровно вміщує в собі всі ці відмінності і не розвалюється на частини»¹.

Сучасна історіографія Центрально-Східної Європи з її транснаціональними підходами залишає все менше простору для національних наративів. Особливо болісно це сприймається у таких країнах як Україна, де конструювання, а радше відродження національного наративу, відбулося лише наприкінці ХХ ст., а непослідовність державної політики пам'яті продовжує породжувати гострі академічні та суспільні дискусії, штучно розділяючи українське суспільство.

Центральною темою цих дискусій залишається історія Другої світової війни. Інтерпретація її подій залишається базовим соціокультурним маркером самоідентифікації українських громадян. Така ситуація породжена прикордонним характером українського суспільства, яке в період Другої світової війни зазнало докорінних демографічних та етнічних трансформацій пов'язаних як з нацистською політикою «остаточного вирішення», так із прагненням Сталіна забезпечити СРСР від іноземного іредентизму шляхом творенням етнічно гомогенної смуги вздовж його західних кордонів². Як слушно зазначив український історик В. Гриневич, Україна у Другій світовій війні грала багато ролей: «вона жертва

сталінської та гітлерівської окупації; вона країна опору двом тоталітаризмам; вона «колаборант»; вона країна-переможець і засновниця ООН; вона вдруге програла боротьбу за незалежність і національну державність»³. Природно, що такий «воєнний спадок» творить простір для змагання різних колективних пам'ятей про Другу світову війну, а відповідно й про українську ідентичність.

В умовах інструменталізації історичного знання, яке все більше стає аргументом у внутрішньополітичній боротьбі та зовнішній політиці, правляча еліта шляхом звернення до історичної традиції державності та національної ідеї, т. зв. — «духовним скрепам», набуває політичної ідентичності. А саме продукування історичної пам'яті перетворюється на сферу нематеріального виробництва, де, за влучним визначенням російського культуролога І. Калініна, «історична політика реалізується через таку «економіку знання», в якій продукт суспільної діяльності ... є не кристалізоване знання, а кристалізований ресурс — капіталізоване в інтересах правлячої еліти історичне минуле»⁴. Тобто Калінін говорить про свідоме формування зусиллями держави суспільного історичного знання та контроль за його функціонуванням та виробництвом, тоді як спроби його несанкціонованого використання наражаються на звинувачення у фальсифікаціях. Справедливість загальних положень цього спостереження зробленого на прикладі Росії, в Україні має певну специфіку, яка перш за все зумовлена тривалим бездержавним статусом, що за лишив у спадок сучасній Україні потужні регіональні ідентичності, спричинені імперськими культурними впливами. Поліваріантність вибору потенційно збільшує конфліктогенність, тим не менш українські політичні еліти поки що віддають перевагу маневруванню та послугованню вже існуючим історичним моделям пам'яті замість того аби творити нову. Досліджуючи процес еволюції історичної пам'яті в Україні, Я. Грицак вважає, що його можна описати «з допомогою трьох «А» — амнезія, амбівалентність, активізація ... хоча й не лише в такому порядку»⁵. Відсутність лінійності у процесі становлення української історичної пам'яті творить суперечності, які Грицак представив у вигляді чотирьох пар дихотомій: 1) високий рівень амнезії vs висока швидкість її подолання; 2) високий рівень амбівалентності vs взаємнесумісність наративів; 3) зони консенсусу щодо минулого vs глибоке поділення пам'ятей; 4) відносно легкі маніпуляції з пам'яттю vs відносно високий рівень суспільного опору таким маніпуляціям⁶.

Яскравим унаочненням цього є постійні дискусії довкола історії українського національно-визвольного руху. Державна політика пам'яті щодо проблеми ОУН–УПА варіювалася від обережних кроків Л. Кучми, за часів котрого була створена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА, до формування двох радикальних її варіантів. Перший знайшов своє відображення у політиці історичної реабілітації В. Ющенка, яка позначилася намаганням примирити ветеранів УПА та Великої вітчизняної війни наданням звань Героїв України Р. Шухевичу та С. Бандері⁷. Другий — ревізією напрацювань попередників за часів президенства В. Януковича, електорат якого у переважній більшості послуговується рудиментами радянського історичного наративу⁸. Влучним означенням останньої тенденції є визначення «вперед, у минуле», що

належить В. Гриневичу. Він відзначає посилення процесів реанімації «старої героїзованої радянської спадщини на тлі розмивання української ідентичності російською»⁹.

На сьогодні науковці виокремлюють існування щонайменше чотирьох взаємовиключних наративів історії Другої світової війни в Україні: 1) російський, що спирається на міф Великої вітчизняної війни та боротьбу радянських партизан з нацистськими окупантами та колабораціоністами; 2) польський, з характерним акцентом на боротьбі Армії Крайової проти іноземних окупантів та УПА; 3) західноукраїнський наратив, що героїзує боротьбу УПА та ОУН проти Радянської армії; 4) єврейський, який концентрується на влаштованому нацистами Голокості¹⁰. Як зазначає німецька дослідниця Т. Пентер «досвід війни та німецької окупації був для населення регіонів України дуже різний», тому й вище вказані наративи створюють враження, що мова йде про абсолютно різні події¹¹. Інтерпретація історії Другої світової війни все ще залишається потужним чинником поляризації як академічної спільноти, так і українського суспільства в цілому.

Така ситуація обумовлена по-перше, станом українського суспільства, яке почасти все ще не звільнилося від старих імперських ідентичностей; по-друге, впливом Другої світової війни на формування сучасного світопорядку¹².

Конфлікт довкола проблеми ОУН–УПА відбувається на рівні колективної пам'яті і обумовлюється її структурою, яка має дві складові: масову персональну пам'ять, що формується зі спогадів окремих індивідуумів про події, у яких вони брали участь, та «національну пам'ять», котра становить організаційний принцип, за допомогою якого конструюють національну історію¹³. Отже цей конфлікт є, насамперед, конфліктом колективної пам'яті, де одна частина громадян, як на рівні «масової персональної пам'яті», так і на рівні модифікованої комуністичним режимом «національної пам'яті» не сприймає націоналістичний рух, тоді як інша його підтримує.

За відсутності одностайної підтримки всередині країни та враховуючи тиск з боку сусідніх держав, насамперед Польщі і Росії, спроби реабілітації ОУН і УПА на державному рівні стають для будь-якої української влади справою складною, а подеколи, й небажаною. Інструменталізації історичної пам'яті про ОУН і УПА для вирішення тактичних політичних завдань та мобілізації електорату, за відсутності стратегічної лінії призводять до постійних коливань — від спроб реабілітації до засудження у кращих традиціях радянської історіографії, завдаючи неабиякої шкоди іміджу української держави й дозволяючи іноземним агентам впливу, що мають доступ до українського інформаційного простору, маніпулювати історичними фактами.

Як слушно зазначає німецький історик Ф. Гольчевські, «питання про місце ОУН/УПА в українській історії аж ніяк не є лише історичною проблемою... Подобаються комусь ці організації чи ні — вони зробили внесок у сприйняття українцями себе як нації, і цього не можна оминати в історичному наративі»¹⁴, а отже, відповідно, в сучасному публічному та політичному дискурсі. Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле української національної

ідентичності. Тому український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній з цих структур. Затягування цього процесу, які і маніпулювання подіями минулого, негативно відображається на становленні української політичної нації та позиціонуванні України у світі.

На сьогодні західноукраїнський наратив героїзованої боротьби ОУН та УПА, нарівні з націоналістичними рухами колишніх прибалтійських республік Радянського Союзу, становить епіцентр «війн пам'яті» у Центрально-Східній Європі. І тема Голокосту посідає у цьому протистоянні особливе місце.

Протистояння по лінії ОУН–УПА — Голокост, як і, власне, інструменталізація даного протистояння для формування негативного образу України і українців, сягає своїм корінням діаспорного періоду досліджень історії українського національно-визвольного руху.

На початку 90-х рр. ХХ ст. колапс радянської системи спровокував ідеологічний та теоретико-методологічний вакуум у вітчизняній гуманітаристиці. Українська історіографія глибочила «білими плямами», цілі історичні періоди вимагали перегляду. Все це змусило українських істориків звернутися до напрацювань невеликої групи діаспорних істориків США та Канади, де протягом радянського періоду розвивався альтернативний радянському український національний наратив. Відбулося відродження національної історіографії у її народницькому варіанті, а частина діаспорних досліджень, особливо тих, що стосуються періоду радянської історії, перекочувала у вітчизняний наратив, почасти будучи некритично засвоєними¹⁵.

Ключові проблеми, які вплинули на розвиток досліджень історії ОУН і УПА у Північній Америці, сформувалися по осі протистояння як усередині самої української спільноти, так і в міжетнічних суперечностях, де головним опонентом українців виступала єврейська діаспора Північної Америки. У середовищі української спільноти, не дивлячись на спільне галичанське походження, було відсутнє порозуміння між старими іммігрантами та новоприбулою повоєнною еміграцією (третя хвиля). Причина полягала у світоглядній прірві, яка розділяла ці дві групи. Адже стара імміграція сповідувала ліві погляди, тоді як новоприбулі були правими за своїми переконаннями. Це часто призводило до взаємних звинувачень у комунізмі та фашизмі. Нащадки старих емігрантів (першої і другої хвилі), як правило, асимілювалися в американське суспільство й не брали активної участі у національному житті діаспори. Більшість старої імміграції служило в американській та канадській армії, і тому не розуміла новоприбулих, які критично ставились до радянської влади в Україні¹⁶.

На рубежі 70–80-х рр. ХХ ст. у США та Канаді на державному рівні було розпочато компанію щодо ревізії минулого переміщених осіб на предмет їх причетності до скоєння воєнних злочинів, зокрема участі у Голокості. Враховуючи особливості репатріаційних процесів у післявоєнній Європі, під вогонь звинувачень потрапили, перш за все, українці, литовці, латиші, естонці, яким вдалося уникнути примусового повернення до СРСР, посилаючись на той факт, що до 1939 р. вони не були громадянами Радянського Союзу.

Тиск на колишніх переміщених осіб мав на меті викликати у них захисну реакцію, що змусила б «емігрантські кола почати захищати справжніх воєнних злочинців, і тим самим дискредитувати себе в очах американського й канадського суспільства»¹⁷. Характер співпраці КДБ з підрозділом спеціальних розслідувань, який займався справами переміщених осіб у США, давав підстави говорити про свідому провокацію з боку радянської спецслужби, занепокоєної зближенням української й єврейської спільнот Північної Америки, що спостерігалось протягом 60-х — початку 70-х рр., й могло мати негативні наслідки для СРСР¹⁸.

Покликана цими подіями суспільна дискусія набула яскравого правового і морального забарвлення, а історичні аргументи стали визначальними. Саме тоді в середовищі української діаспори було сформовано мартирологічний наратив (narrative of victimization), в контексті якого українці поставали жертвами злочинів численних окупантів, головними серед яких виступала більшовицька Росія. Канадський історик українського походження Дж.-П. Хімка вважав, що по суті дана концепція була прямим запозиченням єврейської моделі історії й фактично складала конкуренцію єврейському наративу Другої світової війни. На його думку: «Український наратив зображав комунізм таким же поганим, якщо не гіршим, як і нацизм, й посилався на такі ж трагедії, як і Голокост (Голодомор 1932–33 рр. — додано мною — *авт.*), та проголошував як мінімум на один мільйон жертв більше, ніж у євреїв»¹⁹. Хоч ця ідея не мала успіху серед неукраїнського загалу, вона глибоко укорінилася у середовищі української діаспори. Лише незначна кількість українських діаспорних дослідників залишилась осторонь цього наративу, займаючи більш помірковані позиції (І. Лисяк-Рудницький, М. Царинник, С. Сенік)²⁰. Усе це негативно позначилося на взаємовідносинах української та єврейської громад США та Канади.

Тим не менш, ідея засудження злочинів обох тоталітарних режимів, що виникла у діаспорних середовищах колишніх переміщених осіб за вищевказаних обставин, знайшла своє втілення у Празькій декларації про європейську свідомість та комунізм, підписаній 3 липня 2008 р. за ініціативою чеського уряду відомими європейськими політиками, істориками і дисидентами, зокрема й Вацлавом Гавелом та Йоахімом Гауком. Декларація стала підсумком роботи міжнародної конференції «Європейська свідомість та комунізм», яка проходила у Празі за підтримки заступника міністра з європейських питань Чеської республіки та комітету Сенату з освіти, науки, культури, прав людини та петицій Чеської Республіки.

Автори декларації закликали європейську спільноту до визнання обох — нацистського і комуністичного — тоталітарних режимів найбільшим лихом ХХ ст, і, серед іншого, запропонували: визнати комуністичні злочини, нарівні з нацистськими, злочинами проти людяності та виробити єдиний принцип ставлення щодо жертв обох тоталітарних режимів; зробити 23 серпня — день підписання Пакту Молотова–Ріббентропа — загальноєвропейським днем пам'яті жертв обох тоталітарних режимів; включити до європейських підручників з історії матеріал про злочини комунізму з метою застереження молодого покоління²¹.

Подібні пропозиції були неоднозначно сприйняті європейським науковим загалом, оскільки вони суперечать основам західноєвропейської концепції ідентичності, що в своїй основі базується на Голокості та культурі покути. По-перше, жертвами комуністичного режиму стали народи Центрально-Східної Європи, чії національно-визвольні рухи та цивільне населення було певною мірою причетне до участі у Голокості. По-друге, популярність лівих ідей серед західних науковців, де «хвороба лівизни» ... не просто не вважається чимось ганебним, а, скоріше навпаки, сприймається як свідчення моральності і освіченості її носія»²², сприяє досить настороженому ставленню до новостворених героїчних національних нарративів Центрально-Східної Європи.

Епоха постмодерну залишила «образ героя» у минулому, натомість на передній план вийшла проблема «відповідальності за минуле» та «образ жертви», що сприяло універсалізації пам'яті про Голокост. Для західних демократичних суспільств, як відзначає Т. Журженко, героїчний нарратив не має утилітарної цінності, оскільки ці суспільства не потребують масової мобілізації або ж тотального ідеологічного контролю, тоді як новостворені героїчні нарративи у пострадянських країнах, зокрема, й західноукраїнський нарратив ОУН і УПА, носять неминучий партикулярний характер і вступають у протистояння з конкуруючими етнічними та соціальними групами. Свою власну колективну пам'ять про Другу світову війну мають і національні меншини, які не можуть автоматично сприйняти нових героїв титульних націй. Певну роль відіграють і регіональні відмінності культури вшанування пам'яті²³. Реалізація модерного національного проекту у пострадянських республіках відбувається в період, коли в світі домінують тенденції іншого порядку. Спроби пострадянських країн знайти баланс між героїчною і жертвовою складовою національних нарративів та вписати їх у західноєвропейський історичний контекст породжують певні непорозуміння, особливо у тій частині, де головним злочинцем виступає комуністичний режим.

На думку А. Портнова, головна причина відсутності серед західних істориків розуміння прагнень їхніх східноєвропейських колег засудити злочини комунізму полягає у тому, що «для західної частини європейського континенту марксизм — частина загального просвітницького і гуманістичного спадку, а не ідеологія, що породжує політичних монстрів»²⁴. Досвід комуністичного режиму, на відміну від досвіду нацизму, залишається для широкого загалу західних істориків усе ж чужим.

Більш того, у західному науковому світі прихильність правим ідеологіям може навіть спричинити сумніви щодо наукової валідності праць її носія. Характерним прикладом може послужити нещодавній скандал довкола турне провідними університетами Північної Америки директора Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» Р. Забілого з досить нейтральною доповіддю «Сучасний стан архівів, музеїв і академічної свободи в Україні». Турне було зорганізоване рядом українських діаспорних організацій: Конференції українських державницьких організацій Канади (КУДОК), Лігою українців Канади (ЛУК), Лігою Українок Канади (ЛУ-окК),

Спілкою української молоді у Канаді (СУМ), Товариством колишніх вояків УПА, видавництвом «Гомін України». Захід проходив під патронатом Конгресу українців Канади (КУК) і за підтримки Фонду Семена і Ольги Біди при Фундації «Будучність». У рамках турне також відбулася зустріч Р. Забілого з членами парламенту та прем'єр-міністром Канади Стівеном Гарпером²⁵. Постать доповідача власне, як і високий міжнародний формат, викликав обурення серед дослідників історії Центрально-Східної Європи, зокрема, й Голокосту. Ініційоване професором Лундського університету (Швеція) П. Рудлінгом звернення до університетів Канади та США з вимогою не дозволити з високих академічних трибун пропагувати свої ідеї людям з «сумнівними академічними здобутками та націоналістичними поглядами», підтримало чимало визначних дослідників історії Центральної і Східної Європи (серед яких: редколегія журналу *Ab imperio*, Тарік Сіріл Амар, Дж. Бурдс, Дж.-П. Хімка, О. Бартов та інші). Вся подія була охарактеризована як не наукова, а політична акція, що має на меті прославляти український націоналізм²⁶.

У відповідь представники громадських організацій Канади звернулись з відкритим листом до ректора Лундського університету з проханням нагадати професору П. Рудлінгу про свободу слова й неприйнятність дискримінації іншої точки зору у науковому співтоваристві, де єдиним прийнятним способом може бути тільки наукова дискусія²⁷. Активна підтримка і висвітлення скандалу довкола цієї проблеми можна знайти на сайті ініціативи *DefendingHistory*, який власне і був зорганізований для протидії ініціативам Празької декларації²⁸.

Процес націоналізації пам'яті про Другу світову війну, розпочатий після розпаду СРСР, призвів до формування різного бачення колись спільної радянської історії Великої вітчизняної війни. Для Росії символічний капітал «Перемоги над нацизмом» став не тільки головною протиположністю історичній пам'яті про СРСР як «імперію зла», але й озброїв її у протистоянні з прозахідними політичними елітами колишніх радянських республік, де пам'ять про війну зазнала деколонізації²⁹. Офіційна радянська історична наука жорстко засуджувала співпрацю з нацистами під час Другої світової війни, проте уникала згадки про Голокост. Радянські ідеологи ревно ставилися до спроб етнізації загально-радянського історичного нарративу Другої світової війни, постраждалими від дій нацистів були виключно «мирні радянські громадяни»³⁰. Натомість, у сучасному російському історичному та суспільному дискурсі активно експлуатується образ українських націоналістів як основних поплічників нацистів у «остаточному вирішенні єврейського питання»³¹. А проблема ОУН-УПА посідає друге місце серед найбільш дражливих питань української історії, поступаючись лише темі героїв та антигероїв нового українського нарративу, де, до речі, одне з чільних місць займають постаті С. Бандери та Р. Шухевича³².

Отже, поступово «війни пам'яті» довкола українського націоналістичного руху все більше зміщуються у напрямку протистояння по лінії ОУН і УПА vs Голокост. Щоправда, вони не виходять поза межі академічних дискусій³³. В Україні, на відміну від Польщі, де після гучної суспільної дискусії довкола книги Я. Гроса «Сусіди», питання відповідальності поляків за військові злочини,

у тому числі і вбивства євреїв, вже давно стали частиною інтелектуального життя, в Україні «схожі теми зринають і майже відразу зникають»³⁴.

На сьогодні на пострадянському просторі ми маємо дві домінуючі тенденції щодо пам'яті про Другу світову війну. Перша — вкорінена у російській культурі пам'ять про Велику вітчизняну війну, яка ставить наголос на радянському патріотизмі і замовчує злочини сталінізму, що на політичному рівні однозначно розцінюється як спроба реабілітації певних форм радянського тоталітаризму. Друга, домінуюча у Балтії та Західній Україні, робить наголос на боротьбі локальних визвольних рухів проти Сталіна і вимагає рівної оцінки злочинів нацизму і сталінізму. На думку української дослідниці Голокосту В. Суковатої, у перспективі такий підхід має привести до «виправдання нацистських колабораціоністів як «національних визволителів». В. Суковата вважає що ці обидві тенденції є однаково небезпечні як для пострадянських суспільств, так і для академічних досліджень, оскільки вони «служать творенню модерної політичної міфології замість того, аби творити незалежні історичні та філософські дослідження, і мають виразно антидемократичний характер»³⁵.

Проте ревізійні тенденції у дусі Празької декларації, проти яких спрямовані зусилля багатьох, насамперед єврейських дослідників, продиктовані не лише бажанням представників чорноморсько-балтійського регіону (України, Литви, Латвії, Естонії) вписати в історичний наратив Центрально-Східної Європи свої рухи, але й об'єктивним накопиченням нових знань про історію Голокосту на Сході Європи, що стало можливим завдяки відкриттю доступу до радянських архівів після розпаду СРСР.

До перегляду методологічних основ концепції Голокосту звертаються й окремі західні дослідники, які досить критично ставлять до домінуючої на сьогодні у західній історіографії культури історичної пам'яті. Американський історик Т. Снайдер, характеризуючи сучасний стан історичної науки, зазначає: «наш час — це епоха пам'яті, а не історії. ... культура пам'яті витісняє важливість історії, з'являється небезпека того, що історики постануть перед фактом, коли будуть змушені давати ті пояснення, котрі легше за все донести до людей»³⁶.

У випадку Голокосту така ситуація створює небезпеку того, що Т. Снайдер означив як «коммеморативна казуальність» — причинно-наслідковий зв'язок на основі пам'яті, коли те, що найчастіше пригадується, стає тим, що у синтетичному дослідженні найбільш зручно представити як причину.

Аналізуючи антисемітські суспільні настрої міжвоєнної доби, Т. Снайдер доходить висновку, що їх не можна вважати головною причиною Голокосту, оскільки протягом півтисячолітнього проживання євреїв у цьому регіоні, попри наявність антиєврейських настроїв, вони не спричинили до катастрофи подібного масштабу, тоді як «за один тиждень у 1941 або 1942 році у Східній Європі загинуло більше євреїв, ніж під час усіх історичних погромів, разом узятих»³⁷.

Власне, той факт, що антисемітизм, як і інші суто ідеологічні чинники, не може бути використаним для адекватного пояснення причин Голокосту, підтримують й інші дослідники. Найбільш послідовний прихильник українсько-єврей-

ського порозуміння шляхом визнання фактів співробітництва українців з нацистами під час Голокосту Я. Грицак вказує, що частка євреїв, яким вдалося пережити Голокост, значно вища саме у країнах Осі. В Італії, Данії, Фінляндії та Болгарії цей показник становив понад 80%, у Румунії і Угорщині — трохи більше 40%. Це стало можливим завдяки високому рівню асиміляції євреїв. Натомість, український історик відмічає велику цивілізаційну прірву між західно- і східноєвропейським єврейством, де останнє було чужаком не лише для німців, австрійців угорців та італійців, але навіть для західних євреїв, які вважали галицьких євреїв «брудними, бідними і малоосвіченими»³⁸.

Більш того, інтерпретації антисемітизму в рамках концепції Голокосту вказують на упослідженість західноєвропейської історіографії щодо східноєвропейських народів, антисемітизм яких представлений як вроджена риса, що, на думку Т. Снайдера, не тільки не відповідає дійсності, але й є типовим прикладом колоніального підходу, який залишає право упадку за німецькою цивілізацією, натомість повністю відмовляючи східноєвропейським народам у цивілізованості. Американський історик пише: «В результаті залежності від німецьких джерел, необхідних, але недостатніх, історіографія Голокосту підтвердила певну ідею єдиної німецької чи західної цивілізації. Звісно, історики Голокосту використовують німецькі джерела критично (в обох значеннях цього слова), але вони, певною мірою, сприймають як належне те, що зараз вважається неприйнятним в аналогічних галузях історичних досліджень: те, що істинна сутність завоювання розмивається в хроніках завойовників»³⁹.

Власне, висловлені Т. Снайдером ідеї не є абсолютно новими ані для північноамериканського історичного дискурсу, ані для українського. Критикою методологічних підстав Голокосту займався професор Колумбійського університету І. Деак, а український історик Я. Грицак виступив у якості ретранслятора його ідей в Україні. І. Деак вважав, що «Голокост є не лише однією з найбільших загадок історії, він є ще однією з найбільш ідеологічно заангажованих загадок історії». Він критикував як сам термін Голокост, так і альтернативну назву Шоа, які походять з юдейської релігійної традиції, а отже мають «богословську амбіцію представити трагедію європейських євреїв як катастрофу космічних масштабів що сходить на землю з небес»⁴⁰. І. Деак, також вказував на домінування колоніальних підходів як методологічної основи Голокосту, вважаючи, що наявність великої кількості літератури з цієї теми зумовлена «тенденцією західних істориків зосереджуватися на тих, кого вони вважали «нашими», тобто на освічених і цивілізованих західних європейцях»⁴¹.

Попри те, що тема східноєвропейського єврейства тривалий час була змаргіналізованою, як зазначає Т. Снайдер, серед всього східноєвропейського масиву, «якщо і є регіон де історична увага була сконцентрована на ролі локального антисемітизму, то це Західна Україна. ... Значні (і успішні) зусилля було покладено на те, аби задокументувати роль українських націоналістів у Голокості». Втім, Т. Снайдер вважає, що причетність ОУН до Голокосту має винятково моральне значення і жодним чином не доводить практичної потреби німців у допомозі для «остаточного вирішення» єврейського питання. Більш того,

американський історик не погоджується з переважною більшістю дослідників⁴², які вважають, що рівень колабораціонізму у Західній Україні був значно вищий, ніж у центрально-східних регіонах України.

Підсумовуючи, Т. Снайдер робить невтішний висновок, що розпад радянської системи, відкриття доступу до радянських архівів усе ж таки не стали поворотним пунктом для історіографії. Оскільки історіографія Голокосту «продовжує рухатися до більш широкої тенденції європейської історіографії у напрямку до візуальної історії та історії пам'яті. Пережитий досвід Голокосту так і не став предметом дослідження — ним стало тільки його зображення»⁴³.

Голокост, як домінуючий геноцидний наратив, є досить привабливим для наслідування саме для центрально- та східноєвропейської історіографії. Проте, перенесення характерного для Голокосту акценту на зображенні страждань, а не на його дослідженні, призводить до творення ідеального іконографічного образу жертви, що хибує на об'єктивність.

У цьому контексті очевидними є паралелі з геноцидною версією антипольської акції УПА на Волині та у Східній Галичині, що останнім часом стали особливо активно просувати польські історики. Аналізуючи сучасний польський дискурс Волинської трагедії, польський історик українського походження В. Тима відмічає, що й донині головною причиною виникнення кривавого конфлікту більшість дослідників схильні вбачати в ідеології ОУН. Нівелювання німецького і радянського факторів, ворожнечі, яка виникала на соціальному підґрунті, рівня військової деморалізації та криміналізації суспільства, а також розгляд українських жертв конфлікту тільки у контексті відплатних акцій, за відсутності чіткої дефініції щодо останніх спотворюють об'єктивну картину⁴⁴.

Львівський історик Л. Зашкільняк також відмічає наявність подвійних стандартів у польському трактуванні антипольської акції УПА. Зосередження уваги лише на тактичних збройних акціях націоналістів, власне як і відмова апріорі визначати за українцями право відстоювати свою державну незалежність зі зброєю у руках (за умови що всі інші методи виявилися безрезультатними), висмикування подій Волинської трагедії із загального контексту українсько-польських відносин міжвоєнної доби, використання евфемізму «відплатна акція» для будь-якої збройної акції Армії Крайової проти українців не залишає простору для наукової дискусії⁴⁵.

Отже, аналіз сучасного українського соціокультурного контексту показує, що спроби подальшої інтеграції української історії Другої світової війни у загальноєвропейський контекст будуть посилювати конфлікт довкола українського націоналістичного наративу, враховуючи його виразно етнічний характер. Значний публічний та політичний тиск, який даватиме потужний імпульс до міфологізації, буде впливати на історичний дискурс. Проте, можливість певної ревізії наративу Голокосту у світлі інтеграції у нього нових джерел усе ж таки є реальною. У будь-якому разі неминучість українсько-єврейської дискусії щодо причетності українських націоналістів до винищення євреїв у роки Другої світової війни є очевидною. В цій ситуації Я. Грицак закликає уникнути двох контрпродуктивних підходів: заперечення причетності своєї нації до винищення

евреїв чи перекладання відповідальності на «шумовиння» та ствердження власної праведності⁴⁶. Отже подальша контекстуалізація історії ОУН і УПА стає єдиним можливим виходом для дослідників, які прагнуть протистояти міфологізації українського національно-визвольного руху та творенню його негативного образу.

¹ Захарченко Т. О пам'яті в Кембриджі, і не тільки. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/31-tanya-zakharchenko-opamyati-v-kembridzhe-i-ne-tolko>.

² Рібер А. Громадянські війни в Радянському Союзі. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/369-alfred-riber-hromadianski-viiny-v-radianskomu-soiuzi>

³ Гриневич В. Війна за війну // Критика. — 2012 (XVI) — червень 6 (176). — С. 19.

⁴ Калинин И. Прошлое как ограниченный ресурс: историческая политика и экономика ренты. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://polit.ru/article/2013/05/11/past/>.

⁵ Грицак Я. Історія і пам'ять: амнезія, амбівалентність, активізація // Україна. процеси націєтворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К., 2011. — С. 367.

⁶ Там само. — С. 380.

⁷ Гольчевські Ф. Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націєтворення // Україна. процеси націєтворення — С. 307. 19 листопада 2009 р. тодішній президент України Віктор Ющенко видав указ «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття», у якому він з метою «відновлення національної пам'яті та історичної справедливості, [а також] сприяння процесу національного примирення і взаємопорозуміння» визначив заходи щодо визнання діяльності українських організацій, які боролись за незалежність. 12 жовтня 2009 р. посмертно присвоєно звання Героя України командирові батальйону «Нахтігаль» і провідникові УПА Роману Шухевичу, 20 січня 2010 р. Ющенко доповнив цей указ ще одним — «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой_України».

⁸ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychno-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini>.

⁹ Гриневич В. Війна за війну... — С. 21.

¹⁰ Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / Edited by G. Kasianov and Ph. Ther. CEU PRESS, Budapest — New York, 2009. — P. 55.

¹¹ Пентер Т. Українці та «Велика вітчизняна війна» // Україна. процеси націєтворення — С. 323.

¹² Гриневич В. — Вказ. праця. — С. 19.

¹³ Snyder T. Memory of sovereignty and sovereignty over memory: Poland, Lithuania and Ukraine, 1939–1999 // Memory and power in post-war Europe / Edited by J.-W. Moller. — Cambridge, 2002. — P. 39.

¹⁴ Гольчевські Ф. — Вказ. праця. — С. 307–308.

¹⁵ *Грицак Я.* Украинская историография 1991–2001. Десятилетие перемен // *Ab imperio.* — 2003. — № 2. — С. 427–428.

¹⁶ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // *Austrian history yearbook.* — 2006 — № 37 — P. 21.

¹⁷ *Kupchinsky R.* Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation // *Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium.* / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton, 1986. — P. 143.

¹⁸ Там само. — P. 140–144.

¹⁹ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // *Austrian history yearbook.* — 2006 — № 37 — P. 30.

²⁰ *Himka J.-P.* War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora // *Space of identity.* — 2005. — Vol. 5, № 1. — P. 15.

²¹ Празька декларація про європейське сумління та комунізм [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.praguedeclaration.eu/>

²² *Портнов А.* Этюд о «левой» утопии, или Сомнению подлежит [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/51716>.

²³ *Zhyrzhenko T.* Heroes into victims: The Second World War in post-Soviet memory politics [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2012-10-31-zhyrzhenko-en.html>.

²⁴ *Портнов А.* — Вказ. праця.

²⁵ Руслан Забілий завершив турне Північною Америкою [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/руслан-забілий-завершив-турне-північною-америкою>.

²⁶ *Rudling P.* Ukrainian Ultranationalist Sponsor Lecture Tour across North American Universities [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.searchlightmagazine.com/news/international-news/ukrainian-ultranationalists-sponsor-lecture-tour-across-north-american-universities>; Open Letter in Support of Per Anders Rudling [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://defendinghistory.com/open-letter-in-support-of-per-anders-rudling/44285>.

²⁷ Ukrainian Nationalist Group in Canada complain to the Vice-Chancellor of Lund University in Sweden [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://defendinghistory.com/ukrainian-nationalist-groups-in-canada-complain-to-the-vice-chancellor-of-lund-university-in-sweden/43748>.

²⁸ Mission Statement [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://defendinghistory.com/mission-statement>.

²⁹ *Журженко Т.* «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українсько-російському прикордонні // *Україна Модерна.* — 2011. — № 8. — С. 103.

³⁰ *Podolsky A.* Collaboration in Ukraine during the Holocaust: aspects of historiography and research // *Holocaust in Ukraine: Source and Perspectives. Conference Presentations/ Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum, 2013.* — P. 192.

³¹ *Дюков А.* «Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». — М., 2008. — 152 с.; *Фішбейн М.* Єврейська карта в російських спецопераціях проти України (Доповідь на 26-й конференції з української проблематики Іллінойський університет, Урбана-Шампейн, США. 24–27 червня 2009 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1774059.html> (Доповідь на 26-й конференції з української проблематики Іллінойський університет, Урбана-Шампейн, США. 24–27 червня 2009 року).

³² Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. — К., 2013. — С. 92.

³³ Podolsky A. Collaboration in Ukraine during the Holocaust: aspects of historiography and research // Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentation. — United States Holocaust Memorial Museum. Center for Advanced Holocaust Studies, 2013 — P. 194.

³⁴ Вушко І. Золоті жнива: дебати довкола нової книжки Яна Томаша Гроса в Польщі // Україна Модерна. — 2012. — 19. — С. 224.

³⁵ Sukovata V. Teaching Holocaust and Genocide Studies in Modern Ukraine: problems and perspective // Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentation. — United States Holocaust Memorial Museum. Center for Advanced Holocaust Studies, 2013. — P. 203.

³⁶ Snyder T. Commemorative causality [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2013-06-06-snyder-en.html>.

³⁷ Там само.

³⁸ Грицак Я. Незрозумілий Голокост // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. — К., 2011. — С. 226–227.

³⁹ Snyder T. Commemorative causality...

⁴⁰ Грицак Я. Вказ. праця. — С. 220.

⁴¹ Там само. — С. 229.

⁴² Podolsky A. Collaboration in Ukraine during the Holocaust... — P. 189.

⁴³ Snyder T. Commemorative causality...

⁴⁴ Тима П. Волинська проблема — українсько-польська дилема [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/727-petro-tyuma-volynska-problema-ukrainsko-polski-dylemy>

⁴⁵ Зашкільняк Л. Про Волинські міфи і вчених, які про них пишуть // Наше слово. — 2013.07.21. — № 29. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/про-волинські-міфи-і-вчених-які-про-них/>

⁴⁶ Грицак Я. Незрозумілий Голокост... — С. 230–231.

Войны памяти: история ОУН и УПА в современном социокультурном контексте украинского историописания

Статья посвящена анализу современного социокультурного контекста украинской историографии. В центре исследования конфликт памяти о Второй мировой войне и месте истории ОУН и УПА в этом конфликте. Очерчено последние тенденции европейской и постсоветской политики памяти о Второй мировой войне.

Ключевые слова: политика памяти, Вторая мировая война, Холокост, ОУН, УПА, нарратив, идентичность.

Memory at War: history of OUN and UPA in the present social and cultural context of Ukrainian historical writing

The article is devoted to the analysis of present social and cultural context of Ukrainian historiography. The focus of investigation directed to the conflict of memories of WW II as well as to the history of OUN and UPA and their place in this conflict. Recent trends of European and Post-Soviet memory politics of WW II were outlined.

Keywords: memory politics, World War II (WW II), Holocaust, OUN, UPA, narrative, identity.